

МОЖЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ КАРТ КРАЄЗНАВЧОГО АТЛАСУ АДМІНІСТРАТИВНОГО РАЙОНУ У НАВЧАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ

Вступ. Відомо, що картографічні твори є невід'ємною складовою частиною процесу географічної освіти. У всіх методиках навчання географії в школі та у вищих навчальних закладах особливу роль віддають навчально-наочному матеріалу, яким і є карта, що слугує і об'єктом вивчення, і засобом наочності, і джерелом знань.

Вихідні передумови. Сучасний хороший стан забезпечення навчального процесу в загальноосвітній школі різними картографічними творами відзначається багатьма фахівцями [2, 3, 5, 7]. До таких картографічних творів в першу чергу відносять навчальні атласи з географії та історії (як поліграфічні варіанти видань, так і електронні), настінні карти, контурні карти, глобуси, а також краєзнавчі атласи окремих областей України. Кожен з них займає свою нішу в процесі географічної освіти.

Формування цілей, постановка завдання. Не можна не погодитись із тим, що сучасні картографічні навчальні посібники виконані на найвищому рівні, як з точки зору вчителів і учнів, так і професіоналів-картографів, що їх створюють. Але, не зважаючи на це, питання про створення посібника для шкільних краєзнавчих досліджень в межах адміністративного району залишається відкритим.

Має певний досвід створення атласів сільських адміністративних районів та адміністративних районів великих міст кафедра фізичної географії та картографії Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна (завідувач кафедри кандидат географічних наук, доцент В.А. Пересадько), де виконуються студентами дипломні роботи даної тематики з додатками створених ними краєзнавчих атласів.

Особливістю майбутніх пропонованих краєзнавчих атласів має бути відображення поряд з картою того чи іншого явища короткого нарису поширення його по території, інший довідковий матеріал, а також методичні рекомендації з його вивчення та складання відповідних звітних документів. При цьому компонування атласу має бути таким, що усі матеріали з однієї теми займали розворот сторінок і користувач міг сконцентрувати увагу одночасно на потрібній темі, не гортаючи усього атласу [7].

Важливим завданням є висвітлення структури майбутнього краєзнавчого атласу адміністративного району та можливостей використання його карт в навчальному процесі загальноосвітньої школи.

Виклад основного матеріалу. Краєзнавчий атлас адміністративного району відповідно до методико-педагогічних потреб навчального процесу на уроках географії та відповідно до навчальних програм [1, 3, 4] може мати подану нижче структуру та надавати вчителям наступні можливості використання його карт та інших інформаційних матеріалів.

У *вступній* частині можна розмістити короткий історико-географічний нарис про територію адміністративного району [7].

Адміністративна карта досліджуваної території повинна відображати території сільських рад, міст обласного підпорядкування, адміністративний центр району інші населені пункти. Вона може бути використана при вивченні питання “Сучасний адміністративно-територіальний устрій” в ході вивчення теми “Вступ” в курсі “Фізична географія України” у восьмому класі [4]. Необхідна інформація карти на уроках при вивченні питання “Сучасний адміністративно-територіальний поділ і його характеристика” під час вивчення теми “Адміністративно-територіальний устрій” та питання “Типи населених пунктів. Типи сільських поселень, особливості їх розміщення” під час вивчення теми “Системи розселення і розвиток поселень”, питання “Особливості топоніміки своєї місцевості” під час вивчення теми “Географічна характеристика своєї області” в курсі “Економічна і соціальна географія України” у дев’ятому класі [4].

Карта Місце району в області, державі, світі показує географічне положення району відносно території області, держави, світу. Доцільними для подання в цьому розділі також є географічні координати крайніх точок та центру. Дана карта використовуватиметься при вивченні питання “Місцеположення свого населеного пункту на земній кулі, материку, території України” та в ході виконання учнями практичної роботи “Визначення на картах географічного положення свого населеного пункту, району. Необхідна карта також при вивченні питання “Географічні координати свого населеного пункту” в ході вивчення теми “Способи зображення Землі” в курсі “Загальна географія” у шостому класі. Карта буде в нагоді для вчителя та учнів при вивченні питання “Крайні точки і розміри території. Географічне положення, кордони. Географічний центр України” в ході вивчення теми “Фізико-географічне положення України” у восьмому класі. Необхідна інформація карти і на уроках при вивченні питання “Економіко-географічне положення України” під час вивчення теми “Економіко-географічне положення України” та питання “Особливості географічного положення та його вплив на господарську спеціалізацію” під час вивчення теми “Географічна характеристика своєї області” у дев’ятому класі [4].

Карта-схема (план) районного центру може використовуватись при вивченні питань “План, його основні ознаки. Масштаб, види масштабів. Умовні знаки”, “Визначення напрямів на місцевості, плані і карті” в ході вивчення теми “Способи зображення Землі” у шостому класі [4].

Топографічна карта масштабу 1:200 000 або 1:100 000 відображається з використанням відповідних умовних позначень. Доповнюється вона виглядом поверхні на знімку з космосу в такому ж масштабі. Використовується карта при вивченні питання “Висоти і їх зображення на фізичній карті. Найвища і найнижча точки над рівнем моря своєї місцевості” в ході вивчення теми “Поверхня і корисні копалини краю” у п’ятому класі [3]. Необхідна вона і при вивченні питань “Масштаб, види масштабів. Умовні знаки, особливості створення, практичне значення. Класифікація карт за масштабом”, “Визначення напрямів на місцевості, плані і карті”, “Зображення нерівностей земної поверхні на плані і карті: відносна висота і абсолютна висота точок місцевості. Зображення нерівностей земної поверхні горизонталями”, “Географічні координати свого населеного пункту і його висота над рівнем моря” в ході вивчення теми “Способи зображення Землі” у шостому класі [4]. Карта буде в нагоді для вчителя та учнів при вивченні питання “Топографічні карти та їх практичне використання. Визначення за картами напрямків, відстаней та висот на місцевості” та при виконанні практичної роботи “Опис місцевості та розв’язання задач за навчальними топографічними картами” в ході вивчення теми “Джерела географічної інформації” у восьмому класі [4].

Геоморфологічна карта в шкільному краєзнавчому атласі подається для відображення морфологічних особливостей території: типи рельєфу, його форми. Використовується карта при вивченні питання “Форми поверхні у своєму краї” в ході вивчення теми “Поверхня і корисні копалини краю” у п’ятому класі [3]. Карта буде в нагоді для вчителя та учнів при вивченні питання “Закономірності поширення основних форм рельєфу і типів рельєфу” в ході вивчення теми “Рельєф. Геоморфологічна будова” у восьмому класі [4].

Геологічна карта показує верхній шар гірських порід різного віку, які розміщені безпосередньо під антропогеновими відкладами. До неї додаються схематичні розрізи характерних та цікавих геологічних відслонень. Дана карта може бути використана вчителем та учнями при вивченні питання “Різноманітність і багатство мінерально-сировинних ресурсів, їх зв’язок із геологічною будовою” в ході вивчення теми “Мінерально-сировинні ресурси” у восьмому класі [4].

Карта *корисних копалин* відображає прояви і родовища корисних копалин. Використовується вона при вивченні питання “Корисні копалини” в ході вивчення теми “Поверхня і корисні копалини краю” у п’ятому класі [3] та при вивченні питання “Закономірності поширення корисних копалин” в ході вивчення теми “Мінерально-сировинні ресурси” у восьмому класі [4].

Кліматичні карти показують кліматичні умови кожного з чотирьох сезонів: весна, літо, осінь, зима. На кожній з них показано такі основні параметри: температура повітря (середня, максимальна, мінімальна), кількість опадів, переважаючі вітри. Використовується карта при вивченні питання “Метеорологічна служба. Метеорологічні прилади” та при виконанні практичної роботи “4. Ознайомлення з метеорологічними приладами” в ході вивчення теми “Повітря. Погода” у 5 кл. [3, с. 16]. Карта буде в нагоді для вчителя та учнів при вивченні питання “Кліматичні карти. Основні кліматичні показники. Кліматичні ресурси” в ході вивчення теми “Кліматичні умови та ресурси” у 8 кл. [4, с. 39].

Водотоки, природні джерела та штучні водойми, меліоративні канали, вододіли, а також гідрологічні пости можуть бути відображені на *Карті поверхневих вод*. Використовується вона при вивченні питання “Водні об’єкти своєї місцевості. Проблеми водопостачання” в ході вивчення теми “Вода в природі” у 5 кл. [3, с. 17]. Необхідна карта при вивченні питань “Води суходолу”, “Живлення і режим річок, робота річок”, “Озера”, “Штучні водойми: канали, водосховища, ставки”, “Болота” в ході вивчення теми “Гідросфера” у 6 кл. [4, с. 18]. Карта буде в нагоді для вчителя та учнів при вивченні питань “Поверхневі води”, “Річкові системи ...”, “Озера ...”, “Водосховища”, “Болота, їх типи і поширення” в ході вивчення теми “Внутрішні води” у 8 кл.

Карта ґрунтового покриву показує ареали поширення окремих типів та підтипів ґрунтів за генетичною ознакою, а також їх механічний склад. Використовується карта при вивченні питання “Найпоширеніші ґрунти своєї місцевості” в ході вивчення теми “Ґрунти” у 5 кл. [3, с. 17]. Необхідна карта при вивченні питання “Географічні закономірності поширення ґрунтів, ...”, в ході вивчення теми “Біосфера” у 6 кл. [4, с. 19]. Карта буде в нагоді для вчителя та учнів при вивченні питань “Умови ґрунтоутворення, основні генетичні типи ґрунтів, закономірності їх поширення”, “Карта ґрунтів України. Земельні ресурси України” в ході вивчення теми “Ґрунти і земельні ресурси” у 8 кл. [4, с. 41].

На карті *Меліорації* можна зобразити її класифікацію за видами (водні, агрохімічні і т.д.) [7, с. 112]. Карта буде в нагоді для вчителя та учнів при вивченні питання “Основні заходи з раціонального використання і охорони земельних ресурсів” в ході вивчення теми “Ґрунти і земельні ресурси” у 8 кл. [4, с. 41].

Такі *Фенологічні явища* як початок цвітіння липи, гречки, вишні, сходи цукрових буряків, озеленіння берези тощо, відображаються на відповідній карті. Вона використовується при вивченні питання “фенологічні спостереження” у 5 кл. [3, с. 15].

Рослинний світ показується на геоботанічній карті, на якій можуть бути подані рослинні угруповання за генетичною ознакою, причому з розподілом на природні (умовно) та штучні (рілля на місці лісів тощо) з переліком характерних та домінуючих видів рослин. Використовується карта при вивченні питання “Рослинність свого краю. Найбільш поширені види рослин своєї місцевості” в ході вивчення теми “Рослинність і тваринний світ” у 5 кл. [3, с. 18]. Необхідна карта при вивченні питання “Географічні закономірності поширення рослин, ...”, в ході вивчення теми “Біосфера” у 6 кл. [4, с. 19]. Карта буде в нагоді для вчителя та учнів при вивченні питань “Різноманітність видового складу, закономірності поширення рослинності”, “Червона книга України” в ході вивчення теми “Рослинний покрив” у 8 кл. [4, с. 41].

Зоогеографічна карта показує *Тваринний світ*. На ній може бути зображено ареали поширення характерних для району тварин. Використовується карта при вивченні питання “Тваринний світ свого краю. Найбільш поширені види тварин своєї місцевості” в ході вивчення теми “Рослинність і тваринний світ” у 5 кл. [3, с. 18]. Необхідна карта при вивченні питання “Географічні закономірності поширення тварин, ...”, в ході вивчення теми “Біосфера” у 6 кл. [4, с. 19]. Карта буде в нагоді для вчителя та учнів при вивченні питань “Різноманітність видового складу тварин”, “Тварини, занесені до Червоної книги України” в ході вивчення теми “Тваринний світ” у 8 кл. [4, с. 42].

На карті ландшафтів відбиті різні типи *Природних комплексів* розділені за генетичною ознакою з їх детальними характеристиками. Необхідна карта при вивченні питання “Поняття про природні комплекси”, в ході вивчення теми “Географічна оболонка” у 6 кл. [4, с. 19]. Карта буде в нагоді для вчителя та учнів при вивченні питань “Природно-територіальні комплекси (ПТК)”, “Ландшафти та їх класифікація” в ході вивчення теми “Природно-територіальні комплекси” у 8 кл. [4, с. 42].

Карта *Несприятливих природних явищ та процесів* використовується при вивченні питання “Стихійні метеорологічні явища (бурі, зливи, ожеледь, суховії, град тощо)” в ході вивчення теми “Повітря. Погода” у 5 кл. [3, с. 16-17].

Мережа об’єктів природно-заповідного фонду, включаючи найнижчий їх рівень — пам’ятки природи, а також мережа організацій, які займаються природоохоронною діяльністю (як державні, так і громадські) може бути відображена на карті *Охорони природи*. Використовується вона при вивченні питання “Місцеві гідрологічні пам’ятки природи. Охорона водних об’єктів свого краю” в ході вивчення теми “Вода в природі”, питання “Охорона ґрунтів” в ході вивчення теми “Ґрунти”, питання “Рослини і тварини, занесені до Червоної книги України, їх охорона” в ході вивчення теми “Рослинність і тваринний світ” та питання “Природоохоронні об’єкти свого краю” в ході вивчення теми “Взаємодія людини і природи. Охорона природи” у 5 кл. [3, с. 17-20]. Карта буде в нагоді

для вчителя та учнів при вивченні питань “Природно-заповідний фонд”, “Основні заходи щодо раціонального використання і охорони навколишнього середовища в Україні” в ході вивчення теми “Використання і охорона природних умов і природних ресурсів” у 8 кл. [4, с. 46].

На карті *Екологічної ситуації* можна показати джерела забруднення атмосферного повітря (промислові підприємства, місця знищення відходів, котельні тощо), поверхневих вод та ґрунтів (промислові підприємства, сільськогосподарські об’єкти, гноєсховища, об’єкти комунального господарства, у т.ч. звалища сміття), механічні порушення поверхні (кар’єри, ділянки розораних схилів, площі, які зазнають перевантаження відпочиваючими), деякі наслідки експлуатації довкілля, ділянки забруднені радіонуклідами, екологічні стежки. Така карта необхідна при вивченні питань “Охорона атмосфери: причини і наслідки забруднення атмосферного повітря, способи очищення повітря” в ході вивчення теми “Атмосфера” у 6 кл. [4, с. 17] та “Поняття “геоекологічна ситуація”. Основні забруднювачі навколишнього середовища”, “Вплив геоекологічної ситуації на населення” в ході вивчення теми “Геоекологічна ситуація в Україні” у 8 кл. [4, с. 45].

Карта *Населення* зображає кількість населення по населених пунктах району з розподілом на чоловіче та жіноче, співвідношення представників різних національностей. Використовується карта при вивченні питання “Кількість мешканців свого населеного пункту” в ході вивчення теми “Населення краю: історія і сучасність” в курсі “Рідний край” (5 кл.) [3, с. 18]. Необхідна карта в ході вивчення теми “Кількість і розміщення населення Землі” у 6 кл. [4, с. 20]. Необхідна інформація карти на уроках при вивченні тем “Кількість, розміщення і густота населення, його вікова і статева структура” та “Національний та етнічний склад населення” та питання “Населення і трудові ресурси. Демографічна ситуація” при вивченні теми “Географічна характеристика своєї області” у 9 кл. [4, с. 48-49, 61].

Розташування промислових підприємств, їх виробничу потужність можна показати на карті *Промисловість*. Використовується карта при вивченні питання “Промисловість” в ході вивчення теми “Господарська діяльність” у 5 кл. [3, с. 19]. Необхідна інформація карти на уроках при вивченні тем “Промисловість: загальна характеристика”, “Паливна промисловість”, “Електроенергетика”, “металургійна промисловість”, “Машинобудування і металообробка”, “Хімічна промисловість”, “Лісова і деревообробна промисловість”, “Промисловість будівельних матеріалів”, “Легка промисловість. Художні промисли”, “Харчова промисловість” та питання “промисловість” при вивченні теми “Географічна характеристика своєї області” у 9 кл. [4, с. 51-57, 61].

Карта *Сільське господарство* показує розміщення сільськогосподарських підприємств, структуру сільгоспугідь, спеціалізацію тваринництва і рослинництва. Використовується карта при вивченні питання “сільське господарство” при вивченні теми “Господарська діяльність” у 5 кл. [3, с. 19]. Необхідна інформація карти на уроках з темою “Сільське господарство” та питання “Сільське господарство” в темі “Географічна характеристика своєї області” у 9 кл. [4, с. 57-58, 61].

На карті *Транспорту* показано різноманітні транспортні магістралі, транспортні підприємства, залізничні та автобусні станції. Використовується карта при вивченні питання “Транспорт” в ході вивчення теми “Господарська діяльність” у 5 кл. [3, с. 19]. Необхідна інформація карти також на уроках при вивченні питання “Значення транзитних перевезень” під час вивчення теми “Економіко-географічне положення України” та питання “Транспорт” при вивченні теми “Географічна характеристика своєї області” у 9 кл. [4, с. 58-59, 61].

На карті *Безпека життєдіяльності населення* можна відобразити підтоплені території, кар’єри, болота, високовольтні ЛЕП, автошляхи та залізниці з інтенсивним рухом, вибухонебезпечні та отрутонебезпечні об’єкти, території з ризиком виникнення хронічних хвороб.

Оздоровчо-рекреаційні та туристичні можливості — карта включає оздоровчі табори та туристичні маршрути, туристичні бази, рекреаційні зони, місця обслуговування туристів. У тексті наводиться опис маршрутів, основні правила безпеки при перебуванні на відпочинку. Використовується карта при вивченні питання “Фізична культура і туризм” в ході вивчення теми “Господарська діяльність” у 5 кл. [3, с. 19].

При вивченні питання “Охорона здоров’я” в ході вивчення теми “Господарська діяльність” у 5 кл. [3, с. 19] може бути використана карта *Охорона здоров’я*, на якій відображаються медичні заклади: поліклініки, лікарні, шпиталі різних регіональних рівнів.

Використання карти *Освіта* з відображенням на ній різноманітних навчальних закладів та центрів допоможе при вивченні питання “Освіта і наука” в темі “Господарська діяльність” у 5 кл. [3, с. 19].

Карта *Заклади культури* може бути використана при вивченні питання “Культура і мистецтво” в ході вивчення теми “Господарська діяльність” у 5 кл. [3, с. 19]. На цій карті можна відобразити будинки культури в різних населених пунктах, музеї, виставкові комплекси тощо.

Різнманітні торгівельні заклади, їх просторове розміщення та окремі характеристики можуть бути показані на карті *Торгівля*, яка знадобиться при вивченні питання “Торгівля” в темі “Господарська діяльність” у 5 кл. [3, с. 19].

Археологічна карта показує розміщення виявлених та досліджених поселень людей різних археологічних періодів. Така карта стане у пригоді на уроках давньої історії та вивченні культурної спадщини наших предків на інших заняттях. На карті *Видатні земляки* можна показати відомих діячів різних галузей культури та науки, які були народжені, творили чи працювали на території даного району. Ці карти можуть бути використані при вивченні теми “Населення краю: історія і сучасність” у 5 кл. [3, с. 18].

Висновки та перспективи. Таким чином, краєзнавчий атлас адміністративного району повинен стати помічником вчителя і учнів на уроках географії. Звичайно, використання такого атласу ніяким чином не замінить використання інших картографічних засобів, а лише доповнить і розширить їх інформаційні можливості, сприятиме активізації пізнавального інтересу учнів до вивчення особливостей природи і господарства рідного краю зокрема та географії взагалі. Для кожного адміністративного району мають бути деякі відміни карт атласу від загальноприйнятих, вони відрізнятимуться і інформаційним наповненням, що залежатиме від природних і господарських особливостей зображуваних територій, рівня їх вивченості.

Література

1. *Географія*. 10-11 класи. Програми для профільного навчання в загальноосвітніх навчальних закладах. — Київ: “Педагогічна преса”, 2005. — 172 с.
2. *Житомирська область*. Географічний атлас. Моя мала Батьківщина / Відп. ред. М.Ю. Костриця. — Київ: Вид-во “Мапа”, 2001. — 20 с.
3. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Географія. 5-11 класи. — Київ: “Шкільний світ”, 2001. — 224 с.
4. *Програми* для загальноосвітніх навчальних закладів. Географія, 6-10 класи. Економіка, 11 клас. — Київ: “Перун”, 2005. — 90 с.
5. *Скавронський П.С.* Формування картознавчої компетенції учнів на уроках географії засобами краєзнавчого матеріалу в школах Краси́лівського району // Антонінський край у просторі і часі. Науковий збірник “Велика Волинь”. Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. — В 2-х т. — Т. 19 / Відп. ред. М.Ю. Костриця. — Житомир: В. Котвицький, 2008. — С. 144-150.
6. *Черкаська область*. Географічний атлас. Моя мала Батьківщина / Відп. ред. Т.В. Погурелька. — Київ: Вид-во “Мапа”, 2002. — 20 с.
7. *Шевченко В.О., Бондаренко Е.Л., Криловець М.Г., Морозова Н.Г.* До постановки питання про картографічний посібник з географії Бердичівського району // Бердичівська земля в контексті історії України. Науковий збірник “Велика Волинь”. Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. — Т. 19 / Відп. ред. М.Ю. Костриця. — Житомир: МАК, 1999. — С. 111-113.

ВОЗМОЖНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ КАРТ КРАЕВЕДЧЕСКОГО АТЛАСА
АДМИНИСТРАТИВНОГО РАЙОНА В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ
ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЫ

Показано общее состояние разработок краеведческих атласов уровня административного района. Предложено список карт, которые может содержать подобный атлас. Приведено краткое содержание каждой из карт, а также аргументировано использование таких карт на уроках географии в общеобразовательной школе.

Ключевые слова: атлас, административный район, краеведение.

V. Skavronskiy

POSSIBILITIES OF THE USE OF MAPS OF REGION ATLAS
OF ADMINISTRATIVE DISTRICT IN THE EDUCATIONAL PROCESS OF GENERAL SCHOOL

The common state of developments of regional atlases at the level of administrative district is shown. The list of maps the atlas can contain is offered. Short maintenance is given to each of maps. The use of such maps on the lessons of geography in general school is argued.

Keywords: atlas, administrative district, countrystudies.

Надійшла до редакції 2 квітня 2009р.